

Жұбаева О.С.,

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты грамматика
бөлімінің меңгерушісі, ф. ф. д.,
Қазақстан, Алматы, e-mail: alm-ornai@mail.ru

«ETIC» ГРАММАТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТІ: КОГНИТИВТІ АСПЕКТ

Мақалада қазақ тіліндегі грамматикалық категориялардың мазмұндық және коммуникативтік негізіндегі антропоэзектік сипаты мен антропоэзектіліктің көріну деңгейі көрсетіледі. Мақалада қатынас негізіндегі грамматикалық категорияның антропоэзектілік сипаты көрсетіліп, қолданылу ерекшеліктері анықталады. Түрлі әлеуметтік-демографиялық топтан құралған информанттар арасында эксперименттер жүргізу арқылы жекелеген грамматикалық категорияларды (етіс) сөйлеушілердің қабылдау ерекшелігі, етіс семантикасының тілдік санадағы көрінісін, түсінік деңгейі анықталады. Қазақ тілді сөйлеушілердің тілдік санасында өздік, ырықсыз, ортақ етіс мазмұн межесі мен тұрпат межесі тұрғысынан толық қалыптасқаны, ал өзгелік етіс тұлғалары тілдік санада әлі орныға қоймағаны, оның себептері көрсетіледі. Грамматикалық категориялар концептуалдау және категориялау үдерістерінің нәтижесі екенін көрсете отырып, морфологиялық репрезентация арқылы грамматикалық категориялардағы ұлттық тілдің өзіндік ерекшеліктері айқындалады.

Түйін сөздер: антропоэзектік, грамматикалық категория, қарым-қатынас, ұлттық ерекшелік.

Zhubaeva O.S.,

DSc, Head of the Department of Grammar Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: alm-ornai@mail.ru

The grammatical concept of «voice»: cognitive aspect

The purpose of the research is to reveal the character of anthropocentricity of grammatical categories in their meaning and functioning. On the basis of generalization and comparative analysis of nature and forms of human factor reflection in Kazakh grammatical categories there has been revealed the national-cultural specific character of grammatical categories. In the research paper an integrated description of anthropocentricity of the main grammatical categories in the Kazakh language is given; the national-cultural originality of grammatical categories has been revealed. Carrying out some experiments with a number of informants with different social-demographic profiles, to reveal in a linguistic consciousness of native speakers of the Kazakh language the reflection of grammatical category of voice that is substantially complicated and still interpreted in different ways by various researchers.

Key words: anthropocentricity, grammatical categories, the action of communication, national and cultural specificity.

Жубаева О.С.,

д. ф. н., зав. отделом грамматики Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
Қазақстан, г. Алматы, e-mail: alm-ornai@mail.ru

Грамматический концепт «залог»: когнитивный аспект

В данной статье выявлен характер антропоцентричности грамматических категорий в их содержании и функционировании. На основе обобщения и сравнительного анализа характера и формы отражения человеческого фактора в грамматических категориях казахского языка выявлена национально-культурная специфика грамматических категорий. Исследование закладывает

основы нового для казахского языкознания научного направления – антропоцентрической грамматики казахского языка. Путем проведения серии экспериментов с разными по социально-демографическим параметрам информантами выявлено отражение в языковом сознании носителей казахского языка грамматической категории залога, являющейся в содержательном плане сложной и до сего времени неоднозначно трактуемой разными исследователями. Таким образом, в работе дана комплексная характеристика антропоцентричности грамматических категорий казахского языка, выявлена национально-культурная самобытность грамматических категорий.

Ключевые слова: антропоцентричность, грамматические категории, акт коммуникации, национально-культурная специфика.

Кіріспе

Түркітануда, оның ішінде қазақ тіл білімінде етіс категориясы ғалымдар назарын аудартып, көптеген талас тудырып келеді. Етісті антропоэзектік тұрғыдан зерттеп, оның тілдік табиғатын ашу етістің өзіндік ерекшелігін түсінуге мүмкіндік береді. Сол арқылы тіл білімінде талас тудырып жүрген көптеген мәселелер өз шешімін табады.

Ғасырдан астам уақыт бойы сөз болғанмен, бұл мәселе төңірегінде әлі де шешіле қоймаған түйткілдер баршылық. Ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі зерттеушілер етісті бірде етістік (А.Казембек), бірде форма, формация (Н.И. Ильминский), бірде вид («Грамматика алтайского языка») деп түрліше атаған. П.М. Мелиоранский, М.Терентьев грамматикаларында ғана етіс түрлері «залог» деп аталған. Етістіктің бұл түрін етіс деп танымай, оның орнына форма, негіз, етістік сияқты атауларды қолдану Н.П. Дыренкова [1], А.Н. Кононов, В.Е. Егоров, Ж.Дени т.б. еңбектерінде де өріс алды. Сонымен қатар М.А. Казем-Бек [2], Н.И. Ильминский, М. Терентьев, П.М. Мелиоранский еңбектерінде болымсыз етістіктер етістің бір түрі ретінде («отрицательный залог») берілген. *-ңқыра/-ңкіре* жұрнақтарын Н.И. Ильминский «уменьшительная форма» деп атаса, «Грамматика киргизского языка» деген кітапта ол күшейткіш етіс («усилительный залог») көрсеткіштері ретінде берілген. Яғни ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезеңде зерттеушілер етіс категориясын түрліше таныған, ортақ ұстанымдар болмаған. Ал етістіктің болымсыздық жұрнақтары да, *-ңқыра/-ңкіре* жұрнақтары қатынас мәнін бере алмайды. Сондықтан олар етіс категориясын құрай алмайды. А.Байтұрсынұлы етістің 10 түрін көрсетеді: *өздік*: -н, *ырықсыз*: -л, *ортақ*: -с, *салт*, *сабақты*, *беделді*: -дыр, *өзгелік*: -ғыз, *шығыс*: -стыр, *өсіңкі*: -қыла, *дүркінді*: -ңқыра. А. Байтұрсынұлы мен Қ. Кеменгерұлы,

Қ. Жұбановтың етістерді тануын салыстыратын болсақ, мынадай ерекшеліктер байқалады:

1-кесте – Ұлттық тіл білімі қалыптасқан кезеңдегі ғалымдардың етісті жіктеуі

А.Байтұрсынұлы	Қ.Кеменгерұлы	Қ.Жұбанов
1. өздік: -н 2. ырықсыз: -л 3. ортақ: -с 4. салт 5. сабақты 6. беделді: -дыр 7. өзгелік: -ғыз 8. шығыс: -стыр 9. өсіңкі: -қыла 10. дүркінді: -ңқыра	1. өздік (возвратный): -н 2. ырықсыз: (страдательный): -л 3. ортақ (взаимный): -с 4. салт (средний) 5. сабақты етіс -т, -ыр/-ір/-р, -дыр/-дір, -кыз/-кіз 6. беделді етіс: -т, -ыр/-ір/-р, -дыр/-дір, -кыз/-кіз прогрессивный вид: -қыла/-кіле многократный вид: -ңқыра/-ңкіре	1. өздік етіс 2. ырықсыз: -л 3. ортақ: -с 4. салт 5. сабақты 6. өзгелік етіс: -тыр/-тір, -кыз/-кіз, -ыт/-іт, -ыр/-ір 7. өсіңкі етіс: -ңқыра/-ңкіре

Ғалымдар салт, сабақты, өздік, ырықсыз, ортақ етістерді бірдей таныған. А. Байтұрсынұлы әр етіс түрін даралап, әрқайсысының көрсеткіштерін көрсетіп, оған өзінше ат беруге тырысса, Қ. Кеменгерұлы мен Қ. Жұбанов мағыналық, тұлғалық ұқсастықтарына байланысты басын біріктіріп, жинақтауға ұмтылған. А. Байтұрсынұлы жіктеуіндегі беделді етіс, өзгелік етіс, шағыс етістерді топтастырып, бір етіс түрінде беру, дүркінді етісті (многократный вид) етіс қатарына қоспау жағынан келгенде, Қ. Кеменгерұлы мен Қ. Жұбанов еңбектері өзара ұқсас. Қ. Жұбанов өсіңкі етісті етіс қатарына шартты түрде қосып отырғанын айта келіп,

былай дейді: «Өсіңкі етіс мағынасы жағынан етіс емес, сонда да құрылысы жағынан (етіс үстеулері сияқты мұның үстеуі түбір мен **-маның** аралығына тығылатын болғандықтан) етіске ұқсас болғандықтан, жетінші етіске мұны да санадық» [3, 380].

А. Байтұрсынұлы жіктеуіндегі беделді етіс, өзгелік етіс, шағыс етістерді Қ. Кемеңгерұлы мен Қ. Жұбанов жинақтап, өзгелік етіс (*беделді етіс* – Қ. Жұбанов) түрінде берген. Қ. Кемеңгерұлы *-т, -р, -қыз, -тыр* т.с.с. жұрнақтардың сөздің соңғы дыбысына қарай ауысып отыратынын, алайда олар сөзге бірдей мағына үстейтінін көрсетеді. Қ. Жұбанов беделді, өзгелік етістерді топтастырып беру себебін былайша түсіндіреді: «Бұрынғы өзгелік етіс пен беделді етісті екеуін бір қостық. Үйткені екеуі де – өзге біреу арқылы істелетін іс. Өзге біреуге беделінді саласың ба, қорқытасың ба – бәрібір. Тіл мұнысын айырмайды» [3, 381]. Сол сияқты өсіңкі, дүркінді етістерді етіс категориясына қоспаған. Сондықтан А. Байтұрсынұлы етістің 10 түрін көрсетсе, Қ. Кемеңгерұлы 6 түрін, Қ. Жұбанов 7 түрін көрсетеді.

Жоғарыда аталған етіске қойылатын талаптар үдесінен тексеретін болсақ, сабақты етіс етіске қойылатын талаптарға толық жауап береді. Сабақты етіс те, басқа етістер сияқты, қатынас идеясын репрезентациялап, субъектілі-объектілі қатынасты білдіреді. Қазіргі ғылыми парадигмаларда таным процесіндегі субъектінің белсенділігіне ерекше назар аударылады [4]. Сабақты етіс тұлғалары морфологиялық жолмен берілетін етіс концептінің мазмұнында «белсенділік» сипатын активтендіреді. Сол арқылы «белсенділік» морфологиялық мәні түзіліп, бастауыш қызметіндегі субъект қимылдың иесі екенін білдіреді. Мысалы: Шілденің шеке қызар, ми қайнар күні. Ділграмның тақтайдай қара жолмен қос ат жеңіл тырашбеңкені *быжылдамып* келеді (Ж. Аймауытұлы, Шығ.). Сәуірдің алашабыр бұлты арылмай-ақ Баянауыл, Қызылтаудағы қалың сүйіндік *атандарын алқынттып*, бұйдасын көш құлаш созып, Бөкембай, Арқалық, Жаманадыр, Желдіадырдан асып, Шідертгіге қарай ағылтегіл құлай бастайды (Ж. Аймауытұлы, Шығ.).

Бұл мән жалпылық сипат алып, субъектінің бастауыш қызметінде, объектінің толықтауыш қызметінде жұмсалатынын білдіреді. Ол семантикалық, синтаксистік және мәнмәтін факторлары сияқты қосымша лингвистикалық факторлардың көмегімен нақтылана түседі.

Тура толықтауышты ғана қажет ететін, салт етістерге *-т, -тыр, -қыз, -р* жұрнақтары жалғану арқылы жасалған етіс түрі – *сабақты*

етіс те, сабақты етіске (негізгі, туынды) аталған қосымшалар үстеліп, сөйлемде тура толықтауышпен қатар барыс септікті жанама толықтауыштың да болуын қажет ететін етіс түрі *өзгелік етіс* болуы керек. Бұл орайда «Қазақ грамматикасында» С. Исаев етістіктің салттылық және сабақтылық сипаты оның жалпы грамматикалық семантикасына, яғни тура объективтіні қажет ету-етпеуіне байланысты екенін айта келіп: «Салттылық-сабақтылық мәнді көрсетерлік етістіктің *арнайы грамматикалық (парадигмалық) формалары жоқ* (ерекшелеген – біз, О.Ж.). Етіс жұрнақтарының көпшілігі салттылық-сабақтылық мәнмен, яғни өзгелік етіс сабақтылықпен, өздік етіс пен ырықсыз етіс салт етістікпен байланысты, бірақ бұл қасиет оның бірден-бір грамматикалық көрсеткіші емес. Салттылық-сабақтылық мән етістіктің грамматикалық мағынасы арқылы түсініліп, сөйлеу процесінде тура толықтауышты (тура объектіні) меңгеру-меңгермеу сипаты негізінде көрінеді. Сөйтіп, бұл құбылыс етістіктің таза грамматикалық сипаты емес, әрі тікелей семантикалық, әрі синтаксистік-қатынастық қасиеттерінің көрінісі болып табылады. Сондықтан салттылық-сабақтылық сипатты (грамматикалық ерекшелікті) етістіктің лексика-грамматикалық категориясы деп таныған жөн», – дейді [5, 499]. Бұл орайда бір нәрсені ескеру қажет: қазақ тілінде салт етістің арнайы көрсеткіштері болмағанмен, сабақты етістің көрсеткіштері бар: *-т, -тыр, -қыз, -р*. Алайда бұл көрсеткіштер өзгелік етіс қосымшаларымен ұқсас, омонимдес жұрнақтар болып табылады. Осындай тұлғалық ұқсастығына байланысты А. Байтұрсынұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Жұбанұлы еңбектерінде етіс категориясы ретінде танылған салт, сабақты етістер 30-жылдардың аяғынан бастап оқулықтар мен грамматикаларда етіс қатарынан ығыстырыла бастайды. І. Кеңесбаев 1939 жылы жарық көрген «Қазақ тілі» атты оқулығында Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Жұбановтардың үлгісімен етістің 6 түрін көрсетіп, салт, сабақты етістіктерді етіс ретінде танығанмен, кейінгі еңбектерінде етістің 4 түрін ғана атайды. 30-жылдардың аяғынан бастап, көрсеткіштері бірдей болғандықтан, сабақты етіс пен беделді (өзгелік) етіс біріктіріліп, салт, сабақты етістер етіске тән мағынасы мен қызметіне қарамастан, етіс аясынан алшақтатыла бастады. Бұл үрдіс 1957 жылы Уфада өткен етіс мәселесін қарастырған координациялық кеңесте де өріс алды. Бұл арада, сабақты етіс пен беделді (өзгелік) етістің басын біріктіру керек дегенде,

аталған етістердің өзіндік ерекшеліктері ескерілмей қалып отыр. Біріншіден, сабақты етісте тура толықтауыш қана қатысады, ал өзгелік етісте тура толықтауышпен қатар барыс септігіндегі жанама толықтауыш та болуы шарт; екіншіден, сабақты етіс салт етістікке *-т, -қыз, -тыр, -р* сияқты қосымшалардың жалғануы арқылы жасалса, беделді (өзгелік) етіс осындай туынды сабақты етістіктерге немесе негізгі сабақты етістіктерге аталған жұрнақтардың үстелуінің нәтижесінде ғана жасалады. Осындай ерекшеліктеріне байланысты Ы. Маманов, С. Исаев еңбектерінде сабақты етістік пен өзгелік етісті біріктіру қисынсыз болатыны туралы айтылады. Ы. Маманов *өткізу, түсіру, көбейту, көңілдендіру, пісіру* – сабақты етістік, *көріну, созылу, үзілу, жырылу, салыну, сүйіну* етістіктерін салт етістіктерге жатқызып: «Салт және сабақты етістіктердің арнайы морфема арқылы жасалған тұлғасы олардың ауыспалы түрі болып табылады. Себебі арнайы морфемалар арқылы салт етістіктердің бір-біріне ауысуы етіс формаларымен ұштасып жатады. Яғни өздік және етістіктердің жұрнақтары сабақты етістікті салт етістікке айналдыратын морфема қызметін атқарса, өзгелік етіс жұрнағы салт етістікті сабақты етістікке айналдыратын морфема болып табылады... Салт етістіктер екі түрде жұмсалады. Біріншісі, тура салт етістік бұған түбір етістік (негізгі түбір, туынды түбір, қос түбір, тіркесті түбір) күйінде тұрып табыс септігін меңгермейтін етістіктер жатады. Олардың салт етістік мағынасын білдіретін арнайы грамматикалық көрсеткіші болмайды. Салттық мағына бұлардың өз бойында, яғни лексикалық мағынасында сақталады... Салт етістіктің екінші түрі – ауыспалы салт етістік. Бұл сабақты етістіктерге өздік және ырықсыз етіс жұрнақтары жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *көріну, басылу, көтерілу, зарлану* т.б.», – деп жазады [6, 37]. Сабақты етіс етіске тән өзіндік мағынасы мен арнаулы көрсеткіштері болуына байланысты (*-т, -тыр, -қыз, -р*) етіс категориясынан өз орнын алуы керек. Ал сабақты етіс етіс ретінде танылатын болса, онымен оппозиция құрайтын, яғни тура толықтауышты (объектіні) керек етпейтін салт етіс те осы категория шеңберінде қарастырылуы қажет.

Ы. Маманов орыс топтарына қазақ тілін үйретуге арналған оқу құралында етіс түрлерін салт-сабақты етістіктерге қатысына қарай сипаттайды: «*Сабақты етістік* в казахском языке бывают лексические и каузативные. Лексические переходные глаголы – это основы

глагола, а каузативные переходные глаголы образуются путем присоединения к основе непереходного глагола суффиксов: *-дыр, -дір, -тыр, -тір, -ғыз, -гіз, -қыз, -кіз, -т*. Например: *Бала ұйықтады. – Мальчик уснул. Айша баланы ұйықтатты. – Айша усыпляла ребенка. Машина жүрді. – Машина завелась. Шофер машинаны жүргізді. – Шофер завел машину.* Каузативные глаголы в казахском языке образуются от всех непереходных глаголов без исключения и обозначают действие, которое совершается от воздействия со стороны. *Салт етістік* обозначает действие, которое не переходит на объект и не имеет при себе прямого дополнения, выраженного винительным падежом. Салт етістіктер в казахском языке делятся на лексические и грамматические. Лексические непереходные глаголы – это основы глагола, без специального грамматического показателя. Например: *жүру – ходить, жүргізу – бегать, ұйықтау – спать, қуану – радоваться* и т.д. Грамматические непереходные глаголы образуются от основы переходного глагола с помощью суффиксов: *-ын, -ін, -ыл, -іл*. Они по значению соответствуют в русском языке возвратному и страдательному залогами. Например: *хат жазылды – письмо написано, кітап оқылды – книга прочитана, бала жуынды – мальчик умылся, Катя киінді – Катя оделась*» [6, 320].

Біздің ойымызша, салт, сабақтылықты орыс тілінің үлгісімен переходность/непереходность категориясына байланысты сөз етпей, дербес етіс түрі ретінде арнайы қарастыру керек. Сондықтан өздік және ырықсыз етістердің негізгі мәнін етістерді салт-сабақты етістікке айналдыру қызметімен шектеуге болмайды.

Өзгелік етіс қимыл, іс-әрекеттің тікелей субъектінің өзі арқылы емес, екінші бір субъекті (ол екінші субъекті қимылды, іс-әрекетті тікелей орындап, іске асырушы субъекті агент деп аталады) арқылы істелінетінін, іске асатынын білдіріп, сабақты етістіктен (кез келген етістіктен емес) белгілі бір қосымшалар арқылы жасалатын етіс категориясының түрі болып табылады. Демек, өзгелік етісте қимылды, әрекетті іске асырушы субъекті бір емес, екеу болады: бірі – іс-әрекетті, қимылды орындаушы, сөйлемде ол грамматикалық бастауыш қызметінде болады, яғни бұл логикалық субъекті әрі грамматикалық субъекті болады, екіншісі, іс-әрекетті, қимылды тікелей орындаушы субъекті (агент). Ол сөйлемде берілмеуі де мүмкін, берілсе, барыс септік тұлғасында тұрып, ол сөз сөйлемде жанама толықтауыш қызметін

атқарады. Бұл – бір. Екіншіден, өзгелік етіс тек сабақты етістікпен жасалады, сабақты етістікке өзгелік етіс қосымшасы үстелгенде, ол баяндауыш болып тұрған сөйлемде тек іс-әрекет, қимылды тікелей атқарушы барыс септіктегі екінші субъект (агенс) қана пайда болады, баяндауыш сабақты етістікті сөйлемде іс-әрекетті орындатушы субъект пен объект өзгелік етіс қосымшасы қосылмай тұрғанның өзінде бар болатын [5, 510].

Қазақ тілінің ғылыми бейнесін қалыптастыруға атсалысқан ғалымдардың еңбектерін сараптай келе, Қ. Кемеңгерұлы мен Қ. Жұбанов беделді (өзгелік) етістің өзіндік ерекшелігін түсінгенін көреміз. Ғалымдар *-т, -қыз, -тыр, -р* жұрнақтары салт етіске жалғанса, беделді етіс емес, сабақты етіс жасалатынын, ал беделді етіс болуы үшін аталған қосымшалар сабақты етістіктерге жалғануы керектігін айтады. Сонымен қатар Қ. Кемеңгерұлы беделді етіс болу үшін тура толықтауышпен қатар жанама толықтауыштың да болуы шарт екенін ескертеді. Ғалым *сындыр, отырғыз* сияқты сабақты етістер мен *сындырт, жүргіздір, қаздыр, сұрат* секілді беделді етістерді салыстыра отырып, көрсеткіштері бір болғанмен, олар түрлі етіске жататынын айтады. Сонда, Қ. Кемеңгерұлының түсіндіруінше, тура толықтауышты ғана қажет ететін, салт етістерге *-т, -тыр, -қыз, -р* жұрнақтары жалғану арқылы жасалған етіс түрі – сабақты етіс те, сабақты етіске (негізгі, туынды) аталған қосымшалар үстеліп, сөйлемде тура толықтауышпен (прямое дополнение – Қ.К.) қатар барыс септікті жанама толықтауыштың (косвенное дополнение – Қ.К.) да болуын қажет ететін етіс түрі беделді етіс болуы керек [6].

Ғалым тұжырымдары кейін Ы. Маманов еңбектерінде сабақтастықтапқан. Зерттеуші өзгелік етісті субъектінің қимылы объектіге тікелей емес, екінші біреу арқылы бағытталатынын білдіретін сабақты етістіктің грамматикалық формасы ретінде сипаттай келіп, қимыл иесі бір істі тікелей өзі істемей, екінші біреуге істетіндігін көрсететінін айтады. Ы. Маманов өзгелік етіске былайша анықтама береді: «Өзгелік етістің анықтамасы: қимылдың түп иесі атау септігінде, бастауыш қызметінде жұмсалады да, қимылды тікелей орындаушы барыс септігінде жанама толықтауыш қызметін атқарады... Сөйтіп, өзгелік етістік болу үшін, ол сөйлемде барыс септігіндегі жанама толықтауыш қызметіндегі агенсті керек етеді. Агенс сөйлемде айтылуы да, айтылмауы да мүмкін. Салт етістіктен өзгелік етіс жұрнағы арқылы жасалған сабақты

етістіктер агенсті керек етпейді. Салт етістіктен сабақты етістікке айналған етістік тұлғасын өзгелік етіске айналдыру үшін оның үстіне тағы да өзгелік етіс жұрнақтарының біреуі жалғануы шарт» [7, 42]. Өзгелік етістің сабақты етістен ғана жасалатыны туралы С.Исаев та атап көрсеткен болатын: «Өзгелік етіс қосымшасы салт етістікке жалғанғанда, салт етістіктен бірден өзгелік етіс тудырмайды, тек салт етістікті сабақты етіске айналдырады, енді осы сабақты етістікке екінші рет етіс қосымшасы жалғанғанда барып өзгелік етіс жасалады [8, 181]. Ғалым өзгелік етістің өзіндік ерекшелігін толық түсініп, оны былайша сипаттайды: «Өзгелік етіс қимыл, іс-әрекеттің тікелей субъектінің өзі арқылы емес, екінші субъекті (ол екінші субъекті, қимылды, іс-әрекетті тікелей орындап, іске асырушы субъекті агенс деп аталады) арқылы істелетінін, іске асатынын білдіріп, сабақты етістіктен (кез келген етістіктен емес) белгілі қосымшалар арқылы жасалатын етіс категориясының түрі болып табылады. Демек, өзгелік етісте қимылды, әрекетті іске асырушы субъекті бір емес, екеу болады: бірі – іс-әрекетті, қимылды орындатушы иесі, сөйлемде ол грамматикалық бастауыш қазметінде болады, яғни бұл логикалық субъекті әрі грамматикалық субъекті болады, екіншісі, іс-әрекетті, қимылды тікелей орындаушы субъекті (агенс) ол сөйлемде берілмеуі де мүмкін, берілсе, барыс септік тұлғасында тұрып, ол сөз сөйлемде жанама толықтауыш қызметін атқарады. Бұл – бір. Екіншіден, өзгелік етіс тек сабақты етістіктен жасалады, сабақты етістікке өзгелік етіс қосымшасы үстелгенде, ол баяндауыш болып тұрған сөйлемде тек іс-әрекет, қимылды тікелей атқарушы барыс септіктегі екінші субъект (агенс) ғана пайда болады, баяндауыш сабақты етістікті сөйлемде іс-әрекетті орындатушы субъекті мен объекті өзгелік етіс қосымшасы қосылмай тұрғанның өзінде бар болатын» [8, 181].

З.К. Дербишева қырғыз тілінің материалдарын негізге ала отырып, түркі тілдеріндегі өзгелік етіс мәнінің қалыптасуы туралы былай дейді: «Для грамматической системы тюркских языков особо значимой является категория каузативности. Иначе она называется категорией понудительности, которая пронизывает всю глагольную систему тюркских языков. Семантика этой категории состоит в том, что с помощью специальных грамматических аффиксов выражается значение принуждения осуществить то или иное действие: *жаздыр, тургуз, ишет, ичир, ойнот, байлат, уктат* и т.д. Эта катего-

рия представляет специфику грамматического строя тюркских языков. Нам представляется, что и здесь напрашивается экстралингвистическая мотивация, связанная, с одной стороны, с политической системой, существовавшей у многих тюркских народов, живших несколько тысячелетий в условиях военных государственных образований, с жесткой системой принуждения, и с другой стороны, многовековая традиция возрастной иерархии, связанная с почитанием старших, выражающимся в беспрекословном им подчинении. В этой иерархии взаимоотношений воля старшего по чину или по возрасту передается через посредника третьему лицу. Укоренившись в менталитете тюркского человека, такой стиль отношений не мог не найти отражения в языковой системе. Так, в кыргызском языке почти каждый глагол уточняется с точки зрения каузативности» [9]. Бұл ерекшелік қазақ тіліне де тән.

Эксперимент

Етіс тұлғаларының мағынасы мен қызметінің тілдік санадағы көрінісін айқындау мақсатында арнайы дайындалған кестені толтырту арқылы оқушылар, студенттер, аудармашылар, оқытушылар және маман емес адамдар арасында эксперимент жүргізілді.

Информанттардың жалпы саны — 60, олардың 54-і қазақ тілін еркін меңгерген, ана тілім деп есептейді. Ал алтауы қазақ тілін үйреніп жүр.

Информанттардың жас мөлшері — 13 жас пен 56 жас аралығы.

Эксперимент жүргізілген уақыт: 2009-2010 жылдар аралығы.

Эксперимент материалдары — қазақ тіліндегі етіс тұлғалары.

Эксперимент мақсаты — етіс тұлғаларының қызметі мен мағынасын ажырату арқылы осы тұлғаларды информанттардың тілдік санасындағы қызметін анықтау. Сол арқылы сөйлерменнің тілдік санасына көңіл бөлу, қазақ тілін ана тілім деп есептейтін, еркін меңгерген сөйлермендер мен қазақ тілін жаңадан үйреніп жүрген сөйлеушілердің тілдік санасындағы, сондай-ақ қазақ тілін үйретіп, қазақ тілі бойынша дәріс беріп жүрген мұғалімдер мен орыс тілінен қазақ тіліне аударма жасап жүрген аудармашылардың тілдік санасындағы етіс тұлғаларының қызметін айқындау.

Эксперимент тапсырмалары бірнеше бағытта жүргізілді:

1) етіс тұлғаларын ажырату үшін формаларын беріп, информанттарға ол тұлғалардың қай етіске тиесілі екенін ажырату, сонан соң мысал келтіру;

2) етіс тұлғаларын қатыстырып, сөйлем құрату, сонан соң оның қай етіс тұлғасы екенін анықтау;

3) етіс тұлғаларын қатыстырып, сөйлем құрату, ол сөйлемдерді орыс тіліне аударту, сонан соң етіс тұлғасының қай етіске тиесілі екенін анықтау;

4) етіс тұлғаларының қай етіске тиесілі екенін көрсетіп, сонан соң мысал келтіру.

Информанттарға тапсырмалардың бір түрі ғана берілді. Яғни информанттарға 4 түрлі тапсырма берілді. Тапсырма беруде қазақ тілі пәнінің мұғалімдеріне, аудармашылар мен қазақ тілін жаңадан үйреніп жүрген сөйлеушілерге ерекше мән беріліп, тапсырма соған сәйкес берілді. Мұнда тұлғадан мағынаға қарай және мағынадан тұлғаға қарай бағытталған зерттеу ұстанымдарына сәйкес информанттар бір тапсырмаларда алдымен етіс тұлғасының қай етіске тиесілі екенін көрсетіп, кейін мысалдар келтіру тапсырылса, енді бірқатар тапсырмаларда, керісінше, алдымен етіс тұлғаларын қатыстыра отырып, мысалдар келтіріп, кейін соның негізінде етіс түрін анықтау тапсырылды. Информанттар шақ тұлғаларының қай етіске тиесілі екенін +/- таңбалары арқылы белгілеу тапсырылды. Мұнда арнайы дайындалған кестеге бүгінгі таңда қазақ тілі оқулықтары мен грамматикаларында көрсетіліп жүрген етістермен қатар (өздік, ортақ, ырықсыз, өзгелік) «басқа етіс» және «жауап беруге қиналамын» түрінде арнайы екі орын (графа) қалдырылды.

Эксперимент қорытындысы бойынша, ортақ етіс пен өздік етіс қосымшаларының мағынасы мен қызметі 100% дұрыс көрсетілді. Ырықсыз етіс тұлғаларының мағынасы мен қызметін анықтауда информанттардың 10% жауап беруге қиналыпты. Бұл орайда экспериментке мамандарды ғана тартуды мақсат етпедік. Сол себепті қарапайым сөйлерменнің тілдік санасындағы көрінісін айқындау мақсатымен тілді меңгергенмен, мүлде басқа салада жұмыс істеп жүрген информанттар қамтылды. Информанттар арасында едәуір қиыншылық тудырған етіс тұлғалары — өзгелік етіске қатысты болды. Мұнда мектеп оқушылары мен мұғалімдер бірауыздан *-т*, *-қыз*, *-тыр*, *-р* жұрнақтарын өзгелік етіс көрсеткіші ретінде таныған. Бір қызығы — алдымен тұлғаның қай етіске тән екенін анықтап, кейін мысал келтіру

тапсырылған информанттардың барлығы да аталған жұрнақтарды (*-т, -қыз, -тыр, -р*) өзгелік етіс қосымшасы ретінде көрсеткен. Ал алдымен мысалын келтіріп, кейін тұлғаның қай етіске қатысты екенін анықтау тапсырылған информанттар, аудармашылар мысалды дұрыс келтіргенмен, бұл жұрнақтардың қай етіске қатысты екенін анықтауда жауап бермеген. 2 аудармашы аталған қосымшаларды «басқа етіске» жатқызған. Сол сияқты орыс тілді, қазақ тілін еркін меңгермеген 3 информант та мысалды дұрыс келтіргенмен, жұрнақтардың қай етіске қатысты екенін көрсете алмаған.

Нәтиже мен талқы

Сонымен, эксперимент нәтижелерін зерделей келе мынадай қорытындыға келдік:

1) информанттар үшін ортақ, өздік етіс тұлғалары ешқандай қиындық тудырмаған, барлық информант бұл етіс тұлғаларын дұрыс көрсеткен;

2) қосымшалары ұқсас (*-ыл/-іл; -ын/-ін*) болғанмен, информанттардың 90% өздік етіс пен ырықсыз етіс тұлғаларын ажыратқан;

3) өзгелік етіс қосымшаларының қызметі мен мағынасын талдауда информанттар біраз қиналғаны байқалады. Мұнда қазақ тілі пәнінің мұғалімдері (2) мен мектеп оқушылары *-т, -қыз, -тыр, -р* жұрнақтарын өзгелік етіс көрсеткіші ретінде көрсеткен. Бұл жұрнақтардың өзіндік ерекшеліктерін аудармашылар байқаған. Сондай-ақ қазақ тілін толық меңгере қоймаған информанттардың «жауап беруге қиналғанын» да аталған қосымшалардың мағыналық ерекшеліктерін байқағаны деп бағамдауға болады. Сондай-ақ 15 информант *-т, -қыз, -тыр, -р* жұрнақтарын өзгелік етіс көрсеткіші ретінде көрсетіп, мысалдары да соған сәйкес келді.

Эксперимент нәтижелерін талдай отырып, қазақ тілін ана тілім деп санайтын, тілді еркін меңгерген, тіпті қазақ тілі пәні бойынша сабақ беріп жүрген мұғалімдердің тілдік санасында *-т, -қыз, -тыр, -р* жұрнақтары өзгелік етіс көрсеткіштері ретінде әбден қалыптасып, сіңіп қалғанын, ал аудармашылардың екі тілді салыстыру негізінде ол жұрнақтардың өзіндік ерекшеліктері бар екенін байқағанын аңғарамыз. Сондай-ақ алдымен тұлғаның қай етіске тән екенін көрсетіп, кейін мысалдар келтірген информанттардың дені бұл жұрнақтарды өзгелік етіс қосымшасы ретінде көрсеткен, ал алдымен мысалдар келтіріп, кейін ол тұлғаның қай етіс көрсеткіші екенін анықтаған информанттар бұл жұрнақтың қай етіске тән екенін ажыратуда

қиналған. Яғни информанттардың тілдік санасында олар өзгелік етіс көрсеткіші ретінде толық қалыптаса қоймаған, нақты тілдік деректер оған мүмкіндік бермеген.

Бірқатар түркологтар төрт етістің жасалуына негіз болады деп есептеп, **негіз етісті** (основной или исходный залог) етіс категориясының құрамына қосып жүр. Осыған байланысты қазақ тіл білімінде негізгі етісті тануға байланысты екі түрлі бағыт қалыптасқан:

1) негізгі етісті етістің бір түрі деп көрсеткен еңбектердің қатарына: «Қазақ тілінің грамматикасы» (етіс категориясын жазған – А. Хасенова); А. Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі. Морфология»; Ш. Бектұров, М. Серғалиев «Қазақ тілі» т.б. еңбектерді жатқызуға болады.

2) Негізгі етісті етіс қатарына қосуға болмайды деп санайтын ғалымдардың қатарында Ы. Маманов, С. Исаев т.с.с. атауға болады.

Негізгі етістің басқа етістер сияқты өзіндік көрсеткіші де, етіс категориясына тән мағынасы да жоқ, ол субъектілік-объектілік қатынасты білдірмейді. Осыған байланысты С. Исаев: «Негізгі етіс деп аталатын етіс түрінің етістік түбірі деген ұғымнан, мейлі негізгі түбір, мейлі туынды түбір, мейлі күрделі түбір болсын, не семантикалық жағынан, не формалық жағынан, не синтаксистік қызметі, басқа сөздермен қарым-қатынасы жағынан ешбір айырмашылығы жоқ екен. Бұл – бір. Екіншіден, грамматикалық я лексика-грамматикалық категория түрлеріне негіз болатын тұлға, яғни негізгі етіс деп аталған, дұрысында, етістік түбірі деген тұлға ол категорияның бір түрі бола алмайды, категория шеңберіне енбейді, сол категория түрлеріне негіз ғана болады. Сондықтан негізгі етіс деген етіс категориясының түрі жоқ, етіс категориясына, түрлеріне негіз болатын негізгі, туынды, күрделі етістік түбір деген ғана ұғым бар», – дейді [6, 178]. Ендеше, етіс категориясына қойылатын талаптың, анықтаманың шеңберіне мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да мүлде келмейтін форманы етіс деп тану – әлі де талас тудыратын мәселе. Олай болса, түркітануда неше жылдар бойы талас тудырып жүрген негізгі етістің орнына салт, сабақты етістерді етіс қатарында тануға әбден болады.

Етіс категориясына байланысты ғалымдар арасында үлкен талас тудырып жүрген мәселенің бірі – етістің табиғатына байланысты. Бірқатар ғалымдар (А. Хасенова) етісті сөзжасамдық қосымша ретінде таныса, енді бірқатары (Қ. Кеменгерұлы, Ы. Маманов, С. Исаев) оны форма тудырушы қосымша ретінде таниды.

Қ.Кемеңгерұлы етіс жұрнақтарының салт етісті сабақты етіске айналдыра алатынын айтып, «Қазақша-орысша тілмашта» етістерді жеке ретр ретінде бергенмен, етіс қосымшаларын сөз тудырушы жұрнақтар қатарында танымайды. Б.И. Маманов етістіктің морфологиялық жігін: 1) лексикалық бүтін және 2) грамматикалық бүтін деп екіге ажыратып, лексикалық бүтінге түбір, туынды түбір, кіріккен түбір, қос түбір, тіркесті түбір (тіркесті сөздер) түріндегі сөздерді, ал грамматикалық бүтінге етіс, күшейтпелі етістіктерді (*барыңқыра, айтыңқыра*), күрделі етістіктерді (*қайнап кетті, жазып отыр*); есімше, көсемше, тұйық етістіктерді жатқызады [6, 8]. Яғни етісті грамматикалық категория аясында қарастырады. Н.К. Дмитриев «Грамматика башкирского языка», «Грамматика кумыкского языка», И.А. Батманов «Грамматика киргизского языка», М. Насилов «Учебник уйгурского языка», Н.П. Дыренкова «Грамматика шорского языка», Н. Сауранбаев «Қазақ тілі, «Қазіргі қазақ тілі», А. Хасенова, Н. Оралбаева, Ф. Мадина, А. Әбілқайыр «Қазақ тілі» етіс жұрнақтарының сөз тудырушылық қызмет атқаратынын айтса, Б.И. Маманов оларды форма тудырушы жұрнақтар қатарында таниды, яғни етіс жұрнақтарының жалғанған сөзінің лексикалық мәнін өзгертпей, солармен коррелятивті түрде өмір сүретінін айтады: «Форма тудырушы жұрнақтар өзінің жалғанған сөзінің лексикалық мағынасын өзгертпейді, тек сол жалғанған өзіне грамматикалық мағына үстейді. Форма тудырушы жұрнақ бір сөз табын екінші сөз табына аудармайды, бастапқы сөз қай сөз табы болса, форма тудырушы жұрнақ арқылы жасалған тұлға да сол сөз табына тән грамматикалық форма болып саналады. Мұндай грамматикалық тұлғалар өзі жасалған бастапқы тұлғамен коррелятивті түрде қатар өмір сүреді. Мысалы, етістік түбіріне *-ыңқыра/-іңкіре* жұрнағы жалғану арқылы жасалған күшейтпелі етістіктер: *ал – алыңқыра, жүр – жүріңкіре, же – жеңкіре, іш – ішіңкіре, көтер – көтеріңкіре*. Бұлардың лексикалық мағынасы бір, ал грамматикалық мағыналары басқа, жарыспалы түрде, қатар өмір сүреді [6, 23].

Етіс тұлғаларының мәндері оқулықтар мен оқу құралдарында толық көрсетіле бермегенмен, тілімізде сақталып қалуы грамматикалық тұлғалардың этномәдени тұтастықты сақтап

қалудағы қызметін көрсете алады. Бұл орайда академик Р.Сыздық тіл мәдениеті үшін күрестің тілдің бірнеше деңгейлеріндегі нормаларды сақтауға негізделетінін айтады: «Бүгінгі күрес мақсаты – қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесіне сай әлеуметтік қызмет өрісін кеңейту арқылы оның ұлттық тіл ретінде тарих көшінен қалып қоймауын көздеу. Тіпті дәлірек айтсақ, бүгінгі күрес – тілін сақтау арқылы қазақ деген халықтың, қазақ деген ұлттың жойылып кетпеуіне жол бермеу үшін күрес, жан беріп, жан алысып жатқан айқас. Өйткені тіл сол халықтың даралық сипатын көрсететін ұлттық рухани-мәдени коды. Тіл – тек қатынас құралы ғана емес, адамды сол халықтың туабіткен толыққанды мүшесі ететін күш, әр адамды сол тілді пайдаланушы халықтың тұлғасы етіп шығаратын құдіретті күш, тіл – ұлттық сананы түзетін құрал. Ол үшін тілді бүгінгі қазақша сөйлей алмайтындарға үйретіп жатқанымыздағы мақсат – күнделікті тіршілігімізде көше сұрай алатындай, магазиндегі не базардағы тауардың бағасын сұрай алатындай, қазақша амандасып, қайыр-қош айта алатындай дәрежеде білгізу емес, қазақшаны еркін сөйлей, оқи, жаза алатын дәрежеде, білгізуіміз керек. Сол күнде бүгінгі ана тіліміз үшін күресіміз барлық майданда жеңері хақ. Міне, осы айқаста дәл бүгінгі біздің барша мақсат-мұратымыз қазақ тілін келесі ұрпақтарға әйтеуір «аман-есен» жеткізу ғана емес, ғасырлар бойы жинақталған сөздік байлығын, дыбыстық гармониясын, грамматикалық жүйелілігін бұзбай, оларды қырнай түсіп, жетілдіре түсіп жеткізу екенін жақсы түсінсек» [10, 10].

Қорытынды

Сонымен, қатынас тілде түрліше көрініс тауып, түрліше концептуалданады. Морфология деңгейінде ол етіс категориясы арқылы көрінеді. Бұл концепт, морфологиялық жолмен берілетін басқа концептілер сияқты, жіктеуші сипатта болады. Ол адам санасында тіл арқылы түзіліп, белгілі бір жағдаятқа қатысушылардың субъектілі-объектілі қатынастары туралы тілдік білімдерге негізделеді. Жіктеуші сипатта болумен қатар ол тіл жүйесі мен сөйлеушіге бағытталады. Яғни етіс концепті етіс морфологиялық категориясы мен оның көрсеткіштері арқылы көрініс табатын концептуалды деңгей бірлігі болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 304 с.
- 2 Казем-Бек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. – Казань: Типография университета, 1846. – 457 б.
- 3 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
- 4 Айдарбек Қ., Сүйеркұл Б. Ғылыми дискурстағы кәсіби тілдік тұлғаның қалыптасуы жайында // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – № 2 (56). – 12-16-б.
- 5 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 783 б.
- 6 Кеменгерұлы Қ. Оқу құралы. – 2-кітап – Қызылорда, 1929. – 194 б.
- 7 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
- 8 Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 624 б.
- 9 Дербишева З.К. Национальный менталитет и его отражение в языке // <http://www.univer.gagauzia.ru>
- 10 Сыздық Р. Қазақ теледидарының тіл мәдениеті қандай? // Тіл және қоғам. – 2005. – №2 (4). – 9-17-б.

References

- 1 Dyrenkova N.P. Grammatika ojrotskogo jazyka. – M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1940. – 304 s.
- 2 Kazem-Bek A. Obshhaja grammatika turecko-tatarskogo jazyka. – Kazan': Tipografija universiteta, 1846. – 457 b.
- 3 Zhubanov Q. Qazaq tili zhoenindegi zertteuler. – Almaty, 1999. – 581 b.
- 4 Ajdarbek Q., Sujerqul B. Gylymi diskurstagy kaesibi tildik tulganynq qalyptaswy zhajynda // Abaj atyndagy Qazaq ulttyq pedagogikalıyq universitetining habarshysy. «Filologija gylymdary» serijasy. – 2016. – № 2 (56). – 12- 16-b.
- 5 Qazaq grammatikasy. – Astana, 2002. – 783 b.
- 6 Kemengeruly Q. Oqu quraly. – 2-kitap – Qyzylorda, 1929. – 194 b.
- 7 Mamanov Y. Qazaq til biliminiñ maeseleleri. – Almaty: Arys, 2007. – 488 b.
- 8 Isaev S. Qazaq til biliminiñ maeseleleri. – Almaty: Arys, 2008. – 624 b.
- 9 Derbisheva Z.K. Nacional'nyj mentalitet i ego otrazhenie v jazyke // <http://www.univer.gagauzia.ru>
- 10 Syzdyq R. Qazaq teledidarynyng til maedenieti qandaj? // Til zhaene qogam. – 2005. 2 (4). – 9-17-b.